

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ
EDUCATION AND INNOVATION

*Калыбаева Анаркан Бектемировна,
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

АЙТМАТОВ ААЛАМЫ – САБАКТА

*Калыбаева Анаркан Бектемировна,
кандидат филологических наук, доцент,
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ВСЕЛЕННАЯ АЙТМАТОВА – НА УРОКЕ

*Kalybaeva Anarkan Bektemirovna,
Candidate of Philological Sciences,
Kyrgyz State University named after I. Arabaev,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

АЙТМАТОВ'С WORLD – IN CLASS

Аннотация: Тандалган тексттердин тематикасы түрдүү болсо, өтүлгөн сабактын билим, тарбия берүүчүлүк жана жалпы эле руханий маданияттын, дүйнө таануусун өстүрүүчүлүк мазмуну менен мүмкүнчүлүгү байыйт. Макалада учурдагы дүйнө түйшүктөрү, адам баласына Жер жүзүндөгү бүткүл жандуулардын алдында өзүнүн милдетин жана жооптуу экендигин дагы бир жолу эскертүү болгондугу айтылган. Айтматов адам таануунун, дүйнө таануунун жаңы моделин иштеп чыккандыгы баяндалган.

Аннотация: Если выбранные тексты различны по тематике, то урок будет обогащен содержанием об образовании, воспитании и развитии общей духовной культуры, и познания мира. В статье говорится, что мировые проблемы являются напоминанием человеческому роду о его

долге и ответственности перед всеми живыми существами на Земле. А также о том, что Айтматов разработал новую модель изучения человека и мира.

Annotation: If the topics of the selected texts are different, the possibility of the lesson will be enriched by the content of education, upbringing and general spiritual culture, the development of knowledge of the world. The article says that the current world problems are a reminder to the human race of its duty and responsibility to all living beings on Earth. It was reported that Aitmatov developed a new model for the study of man and the world.

Түйүндүү сөздөр: Аалам, сепил, өнөр, сүрөткер, икая, керемет, ыйык, бата.

Ключевые слова: Вселенная, сооружение, искусство, художник, чудо, легенда, святость, благословение.

Key words: *Related concepts are universe, art, artist, story, and wonder, legend, holy and blessing.*

Киришүү. Кайсы гана тилди албайлы, аны экинчи тил катары үйрөнүүнүн негизин тилдик система (лингвистикалык-теориялык маалыматтар) эмес, тилдин кептеги, сүйлөшүүдөгү колдонулушу (коммуникация) түзүлүшү керек деген жобо турмушта жашап, практикада колдонулуп, өзүнүн артыкчылыктары бар дегенди түшүндүрүп турат. Тилди үйрөнүүгө жасалган мындай мамиленин алгылыктуулугун биз дагы толук таанып ага таянуу менен иш жүргүзөбүз.

Кеп ишмердүүлүгү, анын тыянагы катары текст – биз күткөн иш-аракеттердин жыйындысы болору талашсыз. Бул иште тексттин өзүн тандоо, адаптациялоо, ал боюнча аткарылуучу көнүгүү, машыгуу жана бышыктоо жумуштарынын комплексин алдын ала иштеп чыгуу, аларды белгилүү, конкреттүү максатка багыттоонун мааниси чоң. Текст – үйрөнүүчүлөрдүн сөз байлыгын, түшүнүгүн байытуучу, шар, көркөм жана түшүнүп окуунун, окуганын өз сөзү менен айтып берүүнүн негизги материалы болууга тийиш. Ошону менен бирге эле текст – эл таануунун, өлкө таануунун да булагы.

Демек, текст тилди үйрөтүп жаткан окутуучунун билимине, чыгармачылыгына, фантазиясына жараша экинчи тилди үйрөнүүнүн негизги жана натыйжалуу куралына айнанышы толук мүмкүн.

Бул багыттагы иш-аракеттерге аздыр-көптүр салым кошуу максатында текст менен аткарылуучу жумуштардын айрымдарынын ичинен «Айтматов ааламы – сабакта» деген теманын үлгүсүнө көңүлүнүздөрдү бурмакчыбыз.

Изилдөөнүн максаты. Илимде белгилүү болгондой «... туура коюлган проблема – изилдөөнүн жарым-жартылай чечилиши болуп эсептелет» (В.Гейзенберг). Жазуучунун чыгармаларындагы жалпы адамзатка тиешелүү көйгөйлөрдүн чагылдырылышын түшүндүрүү. Аалам менен адам дүйнөсүнүн байланышын билип-үйрөнүү менен, алардын сүйлөө речин гана өнүктүрбөстөн, ой-жүгүртүүсүн, дүйнөгө көз карашын

калыптандырып, ушундай залкар кыргыз жазуучусу болгондугуна алардын сыймыктануу сезимдерин ойготуп, аны жан дүйнөсүндө кабылдап, анализ – талдоо жүргүзө билүү мүмкүнчүлүктөрүнө эгедер кылуу [6, 70-б.].

Изилдөөнүн методу. Тилдерди окутуп үйрөтүүдө калыптанган, сыналган ыкмалар, практика жүзүндө чоң натыйжа ийгиликтерди жараткан методдорду колдонобуз.

Окутуучунун мындай ыкмаларды колдонуу менен сабакты баарлашуу сабагына айландыруусу, окутуу материалдарын функционалдык негизде талдоо, окутууну этаптарда жүргүзүүсү менен, окуу материалдарынын мазмунун байытуу үчүн жасалган чыгармачыл мамилеси, тереңдетип изилдөөсү, кошумчалоо, сабакка жаңычыл түр берүүгө аракети оң натыйжаларын берип келе жатканын эч тана албайбыз [1, 5-11-бб.].

Негизги мазмуну. Адабият – искусствонун башка тармактарынын башаты. Өзүнөр байкагандай, Айтматовдун чыгармалары кинодо, театрда, музыкада, сүрөт өнөрүндө да өз өмүрүн улантып жатат. Дегеле, Айтматовду дүйнө эли сүйүп окуйт, сыры эмнеде?

Жазуучунун ушул ар бир чыгармасындагы көтөрүлгөн маселелер карапайым элдин көйгөйү болгондуктан, дүйнө элинин сүйгөн жазуучусу болуп отурат.

Тексттер таратылат. Анда берилген тексттерди окуп, таанышып, Айтматов кайрылган темаларды жана анын улуу жазуучу болуусунун сырларын ачканга аракет жасайлы.

1-бөлүм: Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы каармандар Танабай, Сейде, Дүйшөн, Эдигей, Казангап, Арсен, Толгонай эне ж.б. алар биздин арабызда эледир, а мүмкүн, биз аларды капарыбызга албай жүрдүкпү?

Залкар жазуучунун жөнөкөй адамдардагы ушундай улуу касиеттерин баамдаганыбы? Башкача айтканда, улуу сүрөткер өзүбүздүн арабыздагы жөнөкөй адамдардан аалам тааныган кыргызды жаратты.

2-бөлүм: Ошол катаал кезеңдеги бир эле идеологияга бир эле катуу тартипке кызмат

кылган адабияттын өмүрү кыска болгон. Ч.Айтматовдун дээрлик бардык чыгармалары СССРдин убагында жаралса да, алар бүгүн да ошол курч маанисин жоготкон жок. Айтматовдун улуу сүрөткерлиги – өткөндү көз алдыңа бүгүнкүдөй чагылдырганы эмес, адамзаттын эртеңин көрө билгендигинде. Кийинки урпактар үчүн жазуучунун чыгармалары улам жаңы өңүттөн көрүнүп турат.

3-бөлүм: Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы жаныбарлар, алардын баары – чыгармада башкы кейипкерлер. Ошол эле Ташчайнар менен Акбара, Каранар жана башкаларсыз чыгарманы элестетүүгө да мүмкүн эместей, биз сыяктуу алардын да жашоого акысы бар экендиги, деги эле, адамды бул дүйнөдө эмне курчап турса, жандуу, жансыз жаратылышпы бардыгынын бул дүйнөдө жашоого акысы бар экендигине эскертүү берген. Гүлсаранын сүрөттөлүшү анын өмүрү социализм, коммунизм деген утопияга айланган доордун өмүрү. Акбара менен Ташчайнардын бейпил жашоосунун бузулушу, Бугу эненин адамзатка кылган камкордугу – адамдардын табияттан көз каранды экендигин эскертүү болсо, Жети атанды биле жүр дегени, Дөнөнбай Ак куштун чакырыгында берилет.

4-бөлүм: Чыңгыз Айтматов – кандуу согуш мезгилиндеги карапайым элдин турмушун чыгармаларында таасын чагылдырган атагы ааламга белгилүү улуу жазуучу. «Эрте келген турналар», «Бетмебет», «Жамийла», «Саманчынын жолу» деген чыгармалар мына ушул жексур согуш темасын чагылдырган. Улуу сүрөткер согушту кан төгүлгөн кырчылдашкан салгылашуу менен эмес, атылган октун үнү угулбаган жөнөкөй тылдагы жашоо, айылдагы карапайым адамдардын кайгылуу тагдыры аркылуу укмуштуудай баяндап бергендигинде. Чыгармадан бир эле учурду алсак, маселен, Толгонай эненин монологу – бул эмне деген улуу трагедия, дүйнөлүк классиктин деңгээлиндеги Шекспирдик деңгээлдеги улуу трагедия [2, 3-б.].

Салыштыра келсек, дүйнө элинин ичинен Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын

өзгөчө сүйүп окуган эл – немис эли экен. «Жамийла» повести эле көп жолу кайра-кайра жарык көргөн.

5-бөлүм: Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары ааламдагы кеңири алкакты камтып, жазуучунун Шекер айылынан башталган, жалпы жергебиздин суусун, тоосун, ташын андан ары Сары-Өзөктү аралап өтүп, Орусиянын жерлери, элдери менен шаарларын, Германиянын шаарларында, бирде суу үстүндө, ошентип келип чыгарма асман-ааламды, космосту чапчып уланат. Жазуучунун чыгармаларында Азиянын эли менен жери эле эмес, бүт Европа континенти кошо камтылган. Чыгармада окуя бирде таштуу, шагылдуу айыл жолундагы бараткан арабада өтсө, бирде поезде, сууда, бирде самолётто өтөт.

6-бөлүм: Жазуучунун чыгармалары «Ак-кемедеги» Бугу эне жомогунан башталып, андан ары, акыры «Сардал кызга» чейин улам бир чыгармада улам жаңы болумуш менен толукталып, коштолуп, паралелдүүлүк өркүндөп жүрүп отурат. Болумуш менен чындык турмуш чогуу жүрөт. «Кылым карытар бир күн» чыгармасындагы Понтий Пилатка байланышкан окуялар же болбосо «Чыңгыз хандын ак булуту», жомок жаралып андан бери нечендеген доорлор өттү, дүйнө цивилизацияланды, технологиялык чоң өзгөрүүлөрдү, революцияларды баштан кечирдик. А бирок, адамгерчиликтин революциясы боло элек.

7-бөлүм: Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы эң кызыктуу сүрөттөлгөн – дагы бир тема адамдагы болгон улуу сезимди билдирген сүйүү, жалындаган махабат темалары. Алар Асел менен Илияс, Данияр менен Жамийланын, Мырзагүл менен Султанмураттын, Раймаалы менен Бегимайдын, Эрдене менен Догулан, Эдигей менен Зарипанын мамилелери аркылуу кандай гана көркөм, кызыктуу, таамай берилген.

8-бөлүм: Турмуштагы ак менен кара, бала менен эне, андагы өткөн ар бир күн, көр оокат менен алпурушкан карапайым элдин жашоосу чыгарманын аяк-башына чейин үзөңгүлөш, дал турмуштагыдай эриш-аркак кездешет. Андагы адамды адам бойдон

калууга үндөп турган каармандар Момун чал менен бала, Дүйшөн менен Танабай, Толгонай, Орган карыя менен Эдигей, Сейит менен Сейде, Казангап менен Арсен, Бостон менен Авдий Калистратов, Филофейлер болсо, Орозкул, Базарбай, Сабитжан, Эрташ, Курчалдарсыз чыгарма супсак болор беле, элестетүү мүмкүн эмес.

Айтматовдук чыгармалардан бизге «Маңкурт» болуудан сактан, «Адамзат, адамдык сапатыңардан тайбагыла», «Жамандык кылба», «Урулук кылба, ушак айтпа» деген осуяттар коңгуроо сымал кулагыбызга угулуп тургандай [4, 7-9-бб.].

9-бөлүм: Улуу кемеңгер Чыңгыз Айтматовдун Ф.Достоевскийдин деңгээлинде жаза да, сүйлөй да билгени орус интеллектуалдарын өз мезгилинде таң калтырган болсо, жазуучунун теги кыргыз экендиги ого бетер суктандырган. Бул Манастын тили менен орус тилин бирдей алып жүргөн жалгыз кыргыз Айтматов эле [2, 3-б.].

Бийик чеберчилик менен эки тилди, орус тили менен кыргыз тилин эки канат кылган Айтматов кыргыз тилинин укмуштуудай көркөм, бай тил экендигин дүйнө элинин алдында тастыктап жана ачып берген.

1980-жылдары Ч.Айтматов аркылуу тараган «Маңкурт», «Руханият», «Инсан» түшүнүктөрү бүгүнкү турмушубузда жана айрыкча «Маңкурт» түшүнүгү орус, англис, немис, кытай, араб ж.б. дүйнө элдерине котормосуз Манкурт бойдон айтылып калды.

10-бөлүм: Кыргыздар гана ымыркай төрөлсө «бата» берип, сөз менен тосуп алат, «бешик ырын» ырдап сөз менен сооротот. Жылкы кайтарса, үрөн сээп, эгин эксе, ашык болсо баарын ырдап, сөзү менен билгизет. Жоого аттанарда сөз менен ант берет. Өлгөндө да сөз чыгарып, кошок кошуп узатат. Андан да сөз менен жаан жаадырып, сөз менен адамды айыктырат. Өзүнөн алда канча саны көп жоо менен чабышканда, кырылып жок болуп кетээрде сөз менен кайра тирилген элбиз. Сөздү кылыч кылып, сөз менен «Улуу кыргыз сепилин» курган элбиз. А болбосо океан сымал «Манас» кайдан жаралмак [2, 4-б.].

11-бөлүм: Кыргыздын улуу таланттары Төлөмүш Океев, Болот Шамшиев, Сүймөнкул Чокморов, Сабира Күмүшалиева, Бакен Кыдыкеева, Калый Молдобасанов, Дооронбек Садырбаев ж.б. Айтматов аркылуу улуттук маданиятыбызды жана искусствобузду дүйнөлүк аренага алып чыгышып, бийик деңгээлге көтөрүшкөн. Тактап айтканда, улуу жазуучунун чыгармаларына шыктанбаган, таянбаган бир да өнөр тармагы болгон эмес. Алар кино өнөрү, кыргыз адабияты, кыргыз театрлары, көркөм сүрөт өнөрү, хореография, живопись, скульптура, музыка ж.б. улуу чыгармаларга шыктанган таланттарыбыз, алар «Кыргыз керемети» дүйнөсүн жаратып келе жатышат.

12-бөлүм: Көптөгөн баалуу сыйлыктардын ээси болгон Чыңгыз Айтматов А.С.Пушкин, У.Шекспир, О.Де Бальзак, В.Гюго, Г.Гете, Вольтер, Ф.Достоевский, Л.Толстой жана Э.Хемингуэй сыяктуу улуу бийиктиктеги жаратман экенин бүгүн андабасак да, эртең моюнга алабыз. Дүйнөдө болгону саналуу гана империя болгон. Аны саналуу эле элдер курган. Алардын бири – биз, кыргыздар. Биздин ата-бабалар, быягы Кашкарга чейинки чөлкөмдү бийлеп, улуу кыргыз доору жүргөн. Эми эртедир-кечтир, замандын бир заманында кайрадан бир империя курушубуз зарыл болчу [2, 3-б.].

Аны биз кура алдык. Бир эле улуу сүрөткер Чыңгыз Айтматовдун кудурети менен курулду. Ал аскерий же экономикалык империя эмес, ал нукура руханий каганат. Бул каганат сөз менен курулду.

(Берилген бөлүмдөрдү студенттер окушат. Темалар тактада илинген болот.)

1. Башкы каармандары карапайым адамдар
2. Келечекти көрө билген жазуучу
3. Адам жана жаратылыштын бүтүндүгү
4. Согушту жектеген
5. Географиялык аймакка бөлгөн
6. Миф жана реалдык жашоону айкалыштырган
7. Сүйүү ыйык сезим экенин даңазалаган
8. Адеп-ахлак, жан дүйнөгө
9. Тилге жасаган мамилеси

10. Улуттук жан дүйнөнү урматтаган
11. Кыргыз искусствосунда – Айтматовида жаратты

12. Ал айкөл Ааламдын ээси.

Корутунду. Ушул сапаттардын баарына ал сабырдуулугу менен, өзүнүн алган илими менен, көп окуп талыкпаган эмгеги менен жетишкен. Ошондуктан ал: «Сен китепти ачсаң, китеп сени ачат» – деп айткан эмеспи. Студенттер: Темаларын алып сүйлөм түзүшөт (тактага). Темалар:

1. Ч.Айтматовдун чыгармасындагы башкы каармандар карапайым адамдар болгон.

2. Адам жана жаратылыштын бүтүндүгүн айткан

3. Согушту жектеген

4. Элди географиялык аймакка бөлгөн эмес

5. Миф жана реалдык жашоону айкалыштырган

6. Сүйүү ыйык сезим экенин даңазалаган

7. Улуттук жан дүйнөнү урматтаган

8. Адеп-ахлак жан дүйнөгө

9. Тилге өтө олуттуу мамиле жасаган

10. Ал келечекти көрө билген жазуучу болгон

11. Кыргыз искусствосуна Айтматовида жаратты

12. Ал бүткүл Ааламдын ээси – Чыңгыз Айтматов.

Мына ушинтип, Айтматовдун ааламын ачканга аракет кылдык. Ал эми илимде Аалам деген эмне? (Студенттер телефондон карап илимий аныктама беришет.) Аалам – чексиз, анда баары бар.

Адам дүйнөсү да чексиз. Болгону окуп, үйрөнүп, билимибизди өстүрүп өз дүйнөбүздү ачышыбыз керек.

Демек, так ушул сыяктуу сабактар студенттерди Айтматов ааламына саякат кылдырып, анын улуулуктарын жан дүйнөсү менен сезип, жазуучунун терең дүйнөсүнө саресеп салып, ал жөнүндө ой-пикир жүргүзүп, бүтүм чыгарарына көмөкчү болору шексиз.

Адабияттар:

1. Рысбаев С.К., Сыдыкова Б.Ч. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери / Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. – Бишкек, 2002. – 87 б.

2. Иманалиев К. Чыңгыз Айтматовдун он эки керемети / Кут Билим. – Бишкек, 25-октябрь 2018-жыл. – 3-4-бб.

3. «Кыргызстан маданияты» гезити 17-декабрь 1987. №51 (1090) – 8-11-бб. Ч.Айтматов Республикалык илимий практикалык конференцияда сүйлөгөн сөзү.

4. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун адабияттагы арымы / Эркин-Тоо. – Бишкек, 2008. – 7-9-бб.

5. Калыбаева А.Б. Кыргыз тилин ааламга Айтматов таанытты / «Кыргыз Тили» гезити. – Бишкек, 2009. – 3-б.

6. Асипова Н.А. Изилдөөгө алынуучу темалардын проблемалуулугу жана алардын заманбап таалим-тарбия талаптарына туура келиши / Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2021. – №2 (54) – С. 66-71.

Рецензиялаган:

Рысбаев С.К.,

*КББАнын мүчө-корреспонденти,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*